

HALACHIC AND HASHKAFIC ISSUES IN CONTEMPORARY SOCIETY

SERIES 2: 97 - MOURNER'S KADDISH OU ISRAEL CENTER - SUMMER 2024

A] KADDISH - PLACEMENT IN THE SERVICE

1. ואין אומרין קדיש וברכו פחות מעשרה ... ונהגו אנשי מערב ואנשי מזרח לאומרו לאחר 'עושה השלום' בשלוש תפילות של שמנה עשרה, גזירה משום הנכנסין והיוצאין. ואפילו לאחר קריאת ספר תורה.

מסכתות קטנות מסכת סופרים פרק י הלכה ו

Mesechet Soferim records that kaddish requires a minyan of ten men. It also mentioned a minhag in Bavel and Eretz Yisrael to insert kaddish into Shacharit, Mincha and Ma'ariv after the Amida¹, and again after the leining. All of these are to benefit those who came late (and missed the earlier kaddish) or will need to leave early (and miss the later kaddish).

2. *עֲבַע בַּיּוֹם הַלְלִיתִךָ* (תהלים קיט:קסד) - דבר אחר כנגד שבע פעמים ששליח צבור אומר קדיש בכל יום

מדרש תהלים (שחר טוב; בובר) מזמור ו

Midrash Tehillim² refers to a fixed placement of 7 kaddishim per day³. This would be aside from any Kaddish said, as previously, after learning aggadata.

- Now there a 5 distinct types of Kaddish:
 - (i) Half Kaddish - said between segments of the tefilla
 - (ii) Full Kaddish (Kaddish Titkabel) - said at the end of the service
 - (iii) Kaddish Derabbanan - said after learning aggadata
 - (iv) Mourners Kaddish - see below
 - (v) Kaddish at a burial or siyum (Kaddish D'Itchadata)

3. (א) אומרים קדיש. ... אחר ישתבח אומרים קדיש וקאי על פסוקי דזמרה, כי אין אומרים אותו אלא על תורה שצבת או אחר הגדה ומה שאומרים אחר תפלת י"ח שיש שם כמה פסוקים, רפאינו ה' וכדומה. והזי"ן קדישים בכל יום על שם שבע ציוס הללתיך ... א' - אחר ישתבח. צ' - אחר תפלת ח"י. ג' - אחר סדר קדושה. ד' - אחר עלינו (שיש בו פסוקים). ה' - אחר אשרי זמנחה. ו' - אחר תפלת מנחה ח"י. ז' - אחר זרבת קריאת שמע של ערבית. וקדיש אחר תפלת ח"י ערבית, רשות. דע, כי שלש קדישים יש לנו. א' - קדיש שלם עם התקבל. צ', קדיש שלם בלא התקבל. ג', חזי קדיש. והלבוש נתן כלל שאין אומרים התקבל רק אחר תפלת ח"י, והט"ז כתב גם אחר סליחות.

ובהנה, חזי קדיש חיבא לעיונא ציה - למה בחרו בחזי קדיש ולא בקדיש שלם בלא התקבל, כמו שאומרים קדיש שלם בלא התקבל אחר פסוקים או בגדה? ואומר אני כפי דעתי ההדיוטיות דכלל הוא - כל מקום שאומרים צעזעל פסוקים או בגדה אומר קדיש שלם. מה שאין כן כשאומר החזן להפסיק בין פסוקי דזמרה שנשלמו כאן. ואחר שמונה עשרה שהיא מלצה צפני עלמה. ואחר תהלה לדוד זמנחה שכל האומר תהלה מוצטח כו' (ברכות ד:). ואומרים דרך תחנה לא כקורא בתורה, אומרים רק חזי קדיש. ואחר קריאת התורה צ' וכו', אף על פי שקורא בתורה מכל מקום מלצה ותקנת עזרא חזו אומרים רק חזי קדיש, מהאי טעמא דאמרן ...

פרי מגדים אורח חיים משבצות זהב סימן נה ס"ק א

The Pri Megadim sets out rules of when we say which kaddish⁴. Basically, all types of Kaddish are said only after Torah learning which includes written Torah (pesukim) and/or aggadata. As such, the original form of Kaddish is Kaddish Derabbanan which is said after learning. Kaddish Titkabel is said only after the Amida and includes a request that our prayers be accepted. Half Kaddish is said either to differentiate between parts of the service (eg after Yishtabach) or following a specific mitzva (eg keriyat haTorah) or Ashrei.⁵

1. In Mincha and Ma'ariv this is the Kaddish Titkabal. In Shacharit this is the Half Kaddish after Tachanun (or Kaddish Titkabal if there will also be Mussaf).
 2. Midrash Tehillim is a late midrash composed in Provence in the early Middle Ages.
 3. We will see below that the Pri Megadim lists these as: 4 in Shacharit (before Barchu, after Tachanun, after U'va Letzion and after Aleinu), 2 in Mincha (before and after Amida) and 1 in Ma'ariv (before Amida which comes after the mitzva of Kriyat Shema, whereas the Ma'ariv amida is technically 'reshut' so the kaddish after that is not one of 'the 7').
 4. This categorization of kaddish actually dates back to the Geonim. For instance, see Teshuvot HaGeonim HaChadashot (Emanuel) #35 which sets out a similar discussion.
 5. The Pri Megadim goes on to explain why we recite kaddish after certain leining (eg Monday and Thursday morning) but not after others (eg Shabbat Mincha).

4. ... וכן אחר שלמד איזה ענין מתורה שצ"פ יוכל לומר קדיש דרבנן. ועיין צמ"א שמיסיק דדוקא אס אמר אח"כ עכ"פ מקל"ת דבר אגדה ואז יוכל לומר הקדיש דרבנן כי עיקר הקדיש זה נתקן על דבר אגדה. וע"כ מנהג כל ישראל לומר אחר פרקי אבות ואחר צמח מדליקין המאמר דר' חנניא בן עקשיא' או 'אר"א ח"ר חנינא - ת"ח מרביס שלום' וכו'. ולפ"ז יש ליזכר בשלומדים משניות יאמרו צסוף הלימוד המאמר דר' חנניא בן עקשיא וכדומה כדי שיהיו יוכלו לומר עי"כ אח"כ הקדיש דרבנן.

משנה ברורה סימן נד ס"ק ט

Since kaddish Derabbanan can only be said following the learning of aggadata, the Mishna Berura quotes the Magen Avraham who records the custom to say a set piece of aggadata, eg 'R' Chanania ben Akasha omer ...', or 'Amar R' Elazar amar R' Chanina ...'

B] MOURNER'S KADDISH

- Regular Kaddish contains no reference to the dead. So how did kaddish become connected to mourners?

5. כל הנכנסין להר הבית נכנסין דרך ימין ומקיפין ויוצאין דרך שמאל, חוץ ממי שאירעו דבר שהוא מקיף לשמאל. 'מה לך מקיף לשמאל?' 'שאני אבל'. 'השוכן בבית הזה ינחמד' ...

משנה מסכת מידות פרק ב משנה ב

The Mishna rules that anyone walking into the Temple precinct would normally enter (at the Chulda Gates to the south) and immediately turn right and walk around the Temple counter-clockwise until they reached their destination. So there was a one-way flow of foot traffic. However, mourners would turn LEFT after entry and walk clockwise so that they would bump into others, let them know they were in mourning, and then receive Nichum Aveilim.

6. משחרב בית המקדש התקינו שיהיו החתנים והאבלים באים לבית הכנסת, כדי לגמול חסדים לזה ולזה. חתנים - לקלטן ולהלוותן לבתיהם. אבילים - לאחר שיגמור החזן תפילה של מוסף הולך לו אחורי דלת של בית הכנסת או בפינת הכנסת, ומוצא שם האבילים וכל קרובים. ואומר עליהן ברכה ואחר כך אומר קדיש. ואין אומרים 'בעלמא דעתיד לחדתא' אלא על התלמיד ועל הדרשן.

מסכתות קטנות מסכת סופרים פרק יט הלכה ט

Once the Temple was destroyed and the above system was impossible, Mesechet Soferim records a minhag that mourners and their family would go to shul on Shabbat. At the end of the service, people would greet them at the back of the shul and someone (not the mourner!) would give a beracha and say kaddish, presumably in honor of the niftar. If the niftar had been an illustrious Torah teacher, the special Kaddish De'Itchadta was said.

- This is not our minhag today. We greet the mourners publicly in shul on Friday night after Lecha Dodi.

7. צדוק הדין מצוה שחייבין הצבור כדאמר' (מגילה ג:) מבטלן תלמוד תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה. וצריכין לקדש עליה. ומקצת הגאונים אמרו שאין ראוי לומר קדיש אחר צדוק הדין עד שיאמרו הקדיש אלא על דבר שהוא מענין המצוה. וגאונים אחרים אמרו שאין שם הפסקה שהקבורה מן המצוה היא. ואם יש את נפשך לומר - למה לא יאמרו קדיש בהכנסת כלה לחופה שהיא מצוה והיא בעשרה? אי אפשר לומר כן, שהרי הצבור אינם באים אלא לכבוד בעלמא ואינם אומרים מאומה ועל מה יקדשו. שהרי אין הקדוש בלא שום אמירה של מצוה או של שבת.

תשובות הגאונים החדשות - עמנואל (אופק) סימן לה

The Geonim issued a teshuva in which they explain why kaddish is recited at a funeral - not because of the mourning or sadness, but because the people have just done a mitzva in public, hence the public kiddush Hashem. As such, they ask why we don't say kaddish at a wedding!

- For the Geonim, kaddish was not specifically associated with the mourning of the funeral, but with the mitzva of the funeral.

8. ד - פושעי ישראל בגופן פושעי אומות העולם בגופן יורדין לגיהנם ונידונין בה שנים עשר חודש. ולאחר שנים עשר חודש נפשותן כלה וגופן נשרף וגיהנם פולטתו ונעשין אפר. והרוח זורה אותן ומפזרתן תחת כפות רגלי הצדיקים שני' (מלאכי ג:כא) [ועשותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגלי צדיקים ליום אני עושה אמר ה' צבאות] ועשותם רשעים כִּי יִהְיוּ אֶפְרַת תַּחַת כַּפּוֹת רַגְלֵיכֶם בַּיּוֹם אֲשֶׁר אֲנִי עוֹשֶׂה אִמֶּר ה' צְבָאוֹת.

ה - אבל המינין, המשומדים, והמסורות, ואפיקורסין, ושכפרו בתורה, ושפורשין מדרכי ציבור, ושכפרו בתחיית המתים, וכל מי שחטא והחטיא את הרבים כגון ירבעם ואחאב, ושתנו חיתיתם בארץ החיים, ושפשטו ידיהם בזבול - גיהנם ננעלת בפניהם ונידונין בה לדורי דורות שני' (ישעיהו סו:כד) וְיִצְאוּ וְרָאוּ בְּפָנֵי הַאֲנֹשִׁים הַפְּשָׁעִים בִּי כִּי תוֹלְעֵתֶם לֹא תָמוּת וְאִשֶׁם לֹא תִכְבֶּה וְהָיוּ דְרָאוֹן לְכָל-בָּשָׂר. שאול בלה והן אינן בלין שני' (תהלים מט:טו) וְצַדִּיקִים לְבַלְוַת שְׂאוֹל.

תוספתא מסכת סנהדרין (צוקרמאנדל) פרק יג הלכה ד - ה

The Tosefta describes how the souls of most Jewish and non-Jewish sinners descend for judgement in Gehenom for 12 months. However, for the worst of all (Jewish) sinners, the judgement of Gehenom is eternal.

9. אמר רבי יצחק בר אבין: ופניהם דומין לשולי קדירה. ושנתנו חיתיתם בארץ חיים - אמר רב חסדא: זה פרנס המטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים. אמר רב יהודה אמר רב: כל פרנס המטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים - אינו רואה בן תלמיד חכם.

ראש יז.

The Bavli quotes this Tosefta and adds a number of details. The faces of those condemned to eternal punishment in Gehenom are blackened like the bottom of a pot. Also, it explains that 'those who instill terror in the land of the living' are tax collectors who impose excessive fear in the Jewish community. Rav adds that such people will never have a son who is a talmid chacham.

10. ברא מזכי אבא, אבא לא מזכי ברא. דכתיב וְאִין מִיָּדֵי מַצִּיל. אין אברהם מציל את ישמעאל, אין יצחק מציל את עשו.

סנהדרין קד.

A son has the special ability to spiritually save the father, but not vice versa.⁶

11. אומר דוד שירה לפני הקדוש ברוך הוא ועונין אחריי הצדיקים אמן יהא שמייה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמא יתברך מתוך גן עדן. ופושעי ישראל עונין אמן מתוך גיהנם. מיד אומר הקדוש ברוך הוא למלאכים מי הם אלו שעונין אמן מתוך גיהנם? אומר לפניו רבש"ע הללו פושעי ישראל שאע"פ שהם בצרה גדולה מתחזקים ואומרים לפניך אמן! מיד אומר הקדוש ברוך הוא למלאכים פתחו להם שערי גן עדן ויבואו ויזמרו לפני שנאמר (ישעיהו כ"ב) פִּתְחוּ שְׁעָרֵינוּ וְיָבֹא גוֹי־צַדִּיק שְׁמֵר אַמְנִים. אל תקרי 'שומר אמונים' אלא 'שאומרים אמנים'.

אוצר מדרשים (אייזנשטיין) גן עדן; גיהנם עמוד 09

This midrash speak about the dead answering to kaddish and it leading to the freeing of those in Gehenom. Again, it is not dealing with a person saying kaddish for the dead.

12. אמר לה - ובאיזה עון יש לך כל הדין הקשה הזה? אמרה לו, מפני הרבה רעות ועוונות שעשיתי, כי נאפתי לאיש אחר, וחללתי שבת, ונדה הייתי שוכבת עם בעלי, ועל עניים ויתומים לא רחמתי, וכזאת וכזאת עשיתי. אמר לה, היש יכולת לשום אדם לפדותך מן הדין הזה? אמרה לו, לא. הואיל שלא היו לי בנים מעולם. ואם היה לי בן אחד מבעלי שיוכל לומר ברבים: ברכו את ה' המבורך, והצבור עונין: ברוך ה' המבורך לעולם ועד, וקדיש כולו, הייתי נפדת בסוף שנותי. מה עשה אותו האישי? הלך לבית הכנסת ובקש רחמים לפני הקדוש ברוך הוא בבכי גדול ובשברון לב ועשה תשובה גמורה ולא אז משם עד שפרחה נשמתו. יצתה בת קול ואמרה 'אותו האישי מזומן לחיי העולם הבא' לקיים מה שנאמר (משלי ת"כא) לְהַנְחִיל אֶהְיֶי גֹשׁ וְאַצְרְתִּיהֶם אֶמְלֵא.

אוצר מדרשים (אייזנשטיין) מעשיות עמוד 153

Otzar Midrashim includes a story of a woman in Gehenom who had committed the worst sins. A man visiting her asked her if there was any way for her to escape this eternal fate? Unfortunately, she had no children. But if she had left a son behind, he could have said Barchu and Kaddish and enabled her to leave Gehenom after a year. In the end the visitor's intense teshuva, tefilla and tzedaka was effective in releasing her.

• Most scholars trace the minhag of Mourners Kaddish to the Machzor Vitry - 12th century France/Germany.⁷

13. It once happened that Rabbi Akiva was passing through a cemetery, and he came upon a man who was naked, and black as coal, and carrying a great burden of thorns on his head. Rabbi Akiva thought that the man, who was running like a horse, was alive. Rabbi Akiva commanded and stopped him, and said to him: "Why does that man [oto ha-ish] do this difficult work? If you are a servant and your master treats you this way, I will redeem you from his hands; if you are poor and people are treating you unfairly, I will enrich you."
[The man] said to him: "Please do not delay me, lest those appointed over me become angry."
[Rabbi Akiva] said to him: "What is this, and what are your deeds?"
[The man] said to him: "That man is dead⁸ [אמר לו אותו האישי מת], and every day I am sent out to chop trees."
[Rabbi Akiva] said to him: "My son, what was your profession in the world from which you came?"

6. Nevertheless, the parent can certainly daven for child, as we see with David who prayed for Avshalom. See Tosafot Sota 44a.

7. Some scholars have suggested that there may be link with the Crusades and that mourners kaddish was developed to pray for the neshamot of the martyrs. However, this seems unlikely since mourners kaddish was instituted to save the souls of sinners from the punishments of Gehenom. Those martyrs who died *al kiddush Hashem* are probably the last people for whom this would be felt necessary. See 'You Have Saved Me from the Judgment of Gehenna': *The Origins of the Mourner's Kaddish in Medieval Ashkenaz*, Prof. David Shyovitz, AJS Review 39,1 (2015): 49-73, available at https://www.academia.edu/12348096/You_Have_Saved_Me_from_the_Judgment_of_Gehenna_The_Origins_of_the_Mourners_Kaddish_in_Medieval_Ashkenaz_AJS_Review_39_1_2015_49-73. See also Dr. Shyovitz website, which features his scholarship on Medieval Jewry, at <https://www.davidshyovitz.com/>.

8. In the Machzor Vitry's rendition, the sinner consistently refers to himself as 'oto haish' - that man, which is not the case in earlier version of the midrash. Dr Shyovitz notes this difference, among others which appear in Machzor Vitry - the dead man's sin has been changed to crooked tax-collecting, his appearance is 'black as coal', he has thorns on his head, and his son is uncircumcised. Dr Shyovitz speculates on the possible allusions in the Machzor Vitry version to Jesus and notes that this period (12th century, Europe) also saw the emergence of the Christian concept of Purgatory and the idea that the living can pray for the souls of the dead to be raised from there.

[The man] said to him: "I was a tax collector [*gabbai ha-meches*], and I would favor the rich and kill the poor [and not only that, but I once raped a young engaged woman on Yom Kippur]"⁹

[Rabbi Akiva] said to him: "Haven't you heard anything from those appointed to punish you about how you might be relieved?"

[The man] said: "Please do not delay me, lest those in charge of my punishments become angry, for there is no relief for that man. But I did hear from [those appointed over me] one impossible thing: 'If only this poor man had a son who would stand in front of the congregation and say "Let us bless God, Who is blessed" [*barchu et Hashem ha-mevorach*], and have them answer "May His great name be blessed," [*yehei shmei rabba mevorach*] he would be immediately released from his punishments.' But that man never had a son—he left his wife pregnant, and I do not know if she had a boy. And even if she did have a boy, who would teach him Torah? That man does not have a friend in the world."

Immediately, Rabbi Akiva decided to go and see if he had a son, in order to teach him Torah and stand him in front of the congregation. He said to [the man]: "What is your name?"

[The man] said to him: "Akiva." "And your wife's name?" [The man] said to him: "Shoshniba. "And the name of your city?" "Laodicea."

Immediately Rabbi Akiva was extremely saddened, and went to ask after [the man]. When he arrived in that city, he asked after him. [The townspeople] said to him: "May the bones of that man be ground up."

[Rabbi Akiva] asked after [the man's] wife. They said to him: "May her memory be erased from the world."

He asked about her son. They said to him: "He is uncircumcised—we did not even engage in the commandment of circumcision for him."

Immediately, Rabbi Akiva circumcised him, and put a book in front of him. But he would not accept Torah study, until Rabbi Akiva fasted for forty days. A heavenly voice said to him: "For this you are fasting!?" [Rabbi Akiva] said: "Master of the Universe! Is it not for You that I am preparing him?"

Immediately the Holy One opened [the child's] heart, and [Rabbi Akiva] taught him Torah, and the Shema, and grace after meals. He then stood [the child] in front of the congregation, and [the child] recited "Let us bless," and the congregation answered after him "Blessed be the blessed God." In that hour, they freed [the man] from his punishment. Immediately, the man came to Rabbi Akiva in a dream, and said "May it be the will of the Holy One, blessed be He, that you rest in the Garden of Eden, for you have saved me from the judgment of Gehenna." Rabbi Akiva exclaimed: "God, your name endures forever; your renown, God, through all generations" [Tehillim 135:13]. Therefore, it is customary to appoint a person who does not have a father or mother to lead the services at the conclusion of the Sabbath, in order to say Barchu or Kaddish.

¹⁰(ed. Goldschmidt 223) מחזור ויטרי ס' קמד

A similar, more famous story is found in *Machzor Vitri*¹¹. Note that in all of these cases, the son saying kaddish (and barchu) is doing so as the shaliach tzibbur and not separately. Also, the custom was for a mourner to lead the service only once a week on Motzei Shabbat.

14. החזן אומר והוא רחום, ברכו, תפילת ערבית כסדר כל השנה ... ואם מוצאי שבת הוא יאמרו ויתן לך, והקטן יאמר קדיש ונפטרין לבתייהם בשלום. שלמה בר יצחק.

סיפור רש"י סימן רטו

This section of *Siddur Rashi* deals with the *Ma'ariv* immediately after *Yom Kippur*. It specifically mentioned that a child says kaddish at the end of the service. This sounds like a dedicated mourner's kaddish who is not the *shaliach tzibbur*.

15. יעמוד הנער ואומר קדיש בלא תתקבל. וקדיש זה אינו אלא לחנך את התינוקות. ואינו בכלל שבע ביום הללתיך.

מחזור ויטרי סימן קא

The *Machzor Vitri* specifies that a young person stands to say *Mourners Kaddish* and rules that this is not one of the compulsory 7 recitations of kaddish each day, but is rather for the education of the child.

16. מנהגנו בחרץ כנען וכן מנהג בני רינוס לאחר שיאמרו הלצור אין כאלהינו עומד היתום ואומר קדיש. אבל בלפת רחמי שנים מקפידים על כך מי שיאמר קדיש אם נער יתום או נער שיש לו אב ואם. וכמנהגנו מסתברא משום מעשה שהיה דמעשה בר"ע:

ספר אור זרוע חלק ב - הלכות שבת סימן נ

Ohr Zarua (12th century Austria) is the first to explicitly mention a custom for someone to say a dedicated kaddish for the dead at the end of the service. In Austria, kaddish was said by someone who had lost a parent. In France, kaddish was said by anyone in the community. He prefers the kaddish to be said by a mourner and cites the story of R. Akiva.

• The custom of mourners kaddish spread quickly from the Rhineland, to northern and southern France, to Bavaria and Austria, and eventually to Spain and Italy.

9. This addition appears appears in Menorat HeMeor of R. Israel ben Rabbi Joseph Al-Nakawa, Toledo d.1391

10. Translation by David Shyovitz in his article ob cit.

11. This story also appears in connection with kaddish, with slight variations, in *Sefer ha-Rokeach* and in the *Or Zarua* - both 13th century Ashkenazi collections. Older versions of the story appear in *Kallah Rabbati* (2:9), *Seder Eliyahu Zuta* (17) and *Midrash Aseret haDibrot*, but without specific reference to the kaddish. Rather, in these versions, the son is trained to do other mitzvot to assist the soul of the father. In *Eliyahu Zuta* the protagonist is R. Yochanan (not R. Akiva) and 'yehei shmei rabba' is also not mentioned.

17. (ח) כפר לעמד ישראל אשר פדית [ה' ואל תתן דם נקי בקרב עמך ישראל ונכפר להם היום]. דרשו בפסיקתא - ... אלו המתים שמתכפרין בממון החיים. ולמדנו מזה שההקדשות שנוהגין החיים להקדישים בעד המתים שיש להם תועלת למתים. וכל שכן אם הבן מקדיש בעד אביו שהוא זכות לאביו בהיות אוכל הבן פירותיו. והוא הדין לאומר בשבילו קדיש או שום ברכה בבית הכנסת בצבור. וכמו שאמרו באגדה באותו מעשה של רבי עקיבא

רבינו בחיי דברים כא:ח

Rabbeinu Bachya records the practice for a son to say kaddish for a deceased parent in order to elevate their soul.

18. **עוד כתבת** ונהגו בספרד לומר קדיש דרבנן מי שמת אביו כל שנת אביו על ההוא מעשה שראהו לאביו שהיה נדון שהיה פחמי. אותה ההגדה ראיתיה באותה ארץ ואיני זוכרה

תשובה: ההגדה היא אינה בגמרא שלנו אבל מצאתי בספר אורחות חיים שחבר החכם רבי אהרן הכהן ז"ל וזה לשונו טעם תקנת הקדיש שאומר על אביו ועל אמו. כתב הר"ם נ"ע מצוה לומר קדיש על אביו ואמו ... ותקנו ז"ל לומר קדיש על מה שנמצא בהגדה פעם אחת פגע רבי פלוני במת אחד שהיה מקושש עצים ונושאן על כתפו. ועל זה פשט המנהג לומר בנו של מת קדיש בתרא כל י"ב חדש וגם להפטיר בנביא. ויש מתפללין בכל מוצאי שבת תפלת ערבית, לפי שבאותה שעה חוזרין הפושעים לגיהנם ששבתו בשבת ואפשר שיגן עליהן זכות אותה תפלה וכן יהי רצון.

שו"ת הריב"ש סימן קטו

The Rivash (14th century, Spain) describes a minhag for a man to say kaddish (what he terms the 'last kaddish') for a full year (not 11 months) following the death of a parent, based on the midrash we saw above. He also records minhagim for the mourner to say the haftara on Shabbat and to lead the davening on Motzei Shabbat when the souls are returning to Gehenom after a respite for Shabbat¹².

19. **נשאל** גדול הדור מוהר"ר יעקב מולין - איך המנהג בקדיש יתום אם יושבי העיר יכולין לעכב על הנכרים שבאו חוץ לעיר לומר קדיש יתום או לא. וגם הטעם למה נקרא קדיש יתום? ולמה הקטנים אומרים זה הקדיש הואיל והוא דבר שבקדושה].

תשובה. והקדיש הזה ניתקן אחר פסוקי דא"ר אלעזר א"ר חנינא ואחר שיר המעלות וכן אחר הדרשות. והיתומים שאומרים אותו לפי שאין יכולים לומר ברכו אלא א"כ נעשו גדול, דכל מי שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתו. וכולהו קדישי דעלמא תקנתא דרבנן ניהו אבל קדיש זה לאו דבר שבחובה הוא, הילכך יכולין קטנים לאומרו. ובעובדא דר' עקיבא הוזכר ג"כ יהא שמי' רבא. ומהאי טעמא נמי נ"ל דאפ"ל הגדולים קפדי טפי אקדיש דיתום יותר משאר קדישו' וברכו, משום דקדיש זה הוי תוספת ולא חובה. וסברי דעבדי טפי קורות רוח להוריהם מבאחרים. ואין דעתי מסכמת עמהם בזה. דאדרבה גדול המצוה ועושה כו'. ומהר"ז רונקיל ז"ל אמר לנערים יתומים קטנים להרבות בהפטרות כדי לומר ברכו. ומה שנוהגין ביש מקומות לומר תדיר קדיש יתום, מעת שנתרבה שעת הזעם בעולם לא היו מסתפקין בשבתות וי"ט, והגדולים ג"כ אין כולם רגילין לעבור לפני התיבה, וגם ראיתי שמוחין בהן שלא להתפלל כדי שלא יתפללו שאינו ראוי לכך. ומה שכתבת במקום שאין יתומים אם יתבטל קדיש יתום? חלילה וחס! אלא לעולם אחר הדרשות והפסוקים חייבין להקדיש ... והא ודאי פשיטא דאין להם לירא לאותו שהוריהן בחיים מלומר קדיש או להתפלל במוצאי שבת. ואדרבא שפיר קעבדי וקורת רוח למתים בארכת ברכו במ"ש כמו שכתב א"ר. מיהו אם אביו ואמו מקפידין ישמע להם ...

שו"ת מהרי"ל החדשות סימן כח

By the time of the Maharil (15th century, Germany), people were already becoming more focused on Mourner's Kaddish (which is a later minhag) than the more important kaddishim in the service itself¹³

20. שהרי [שער הציון ח - כל זה מלבוש] לעולם לריכין לומר קדיש אחר שאמרו פסוקים וצעלינו יש ג"כ פסוקים ולריכים קדיש אחריו. אלא שנהגו בקדיש זה להניחו ליתום שמת אביו ואמו, מפני שיש יתומים קטנים או אפילו גדולים שאינם יכולים להיות שלוחי ליצור ולומר קדיש וברכו אחר אביו ואמו. [שאם היו יכולים להתפלל לפני העמוד זהו טוב יותר מאמירת קדיש]. וכבר ידוע ממעשה דר' עקיבא תועלת הגדול שיש למת כשיש לו בן האומר קדיש וברכו וצויתר צתוך שנה ראשונה. לכך תקנו וכניחו קדיש זה שאין לריך שום דבר יותר ליתומים הן קטנים הן גדולים.

משנה ברורה סימן קלב ס"ק י

The Levush (16th century, Poland, here quoted by the Mishna Berura) records the minhag to leave the last kaddish following Aleinu to be said by mourner. Originally, this was designated for a mourner who was unable to daven the full service before the amud (either because they were below bar mitzva, or because they did not know how). Eventually, this last kaddish was left for any mourner.

12. This wording of the Rivash is ruled in the Shulchan - see Rema YD 376:3.

13. Sefer HaMinhagim (Tymau) also laments that people were taking Mourner's Kaddish more seriously than other more important halachic obligations of aveilut - "דהא מרגלא בפומיה דאינשי קדיש יתום עיקר" ספר המנהגים (טירנא) דיני קדיש יתום

21. ואומרים קדיש יתום אחר עלינו. ואפי' אין יתום צבית הכנסת יאמר אותו מי שאין לו אב ואם. ואפילו מי שיש לו אב ואם יכול לאומרו, אם אין אביו ואמו מקפידין (אגור ותשצ"ז ותשובת מהרי"ל סי' ס"ד).

רמ'א שולחן ערוך אורח חיים הלכות נשיאת כפים ונפילת אפים סימן קלב סעיף ב

The Rema records the minhag of the late Ashkenazi Rishonim that the kaddish after Aleinu should be said either by a mourner, or someone who has lost a parent in the past but is no longer in mourner, or anyone else whose parents do not mind.

22. The reason for the mourner's kaddish is well known. In the ordinary world, when a small unit of a large army is lost, the loss is not felt, and it is not until an entire division is missing that the depletion must be corrected and the army must be reinforced. It is otherwise, however, in the army of God. If only a single Jew is missing, then there is already a lack in the greatness and the holiness of God. Therefore we pray that His Name may be 'magnified and sanctified,' that is, that His blessed Name may be made complete for what it has lost with the disappearance of the deceased.

Rabbi Simcha Bunim of Przysucha¹⁴

C] MOURNER'S KADDISH - SHOULD ONE PERSON OR MANY RECITE IT?

23. כִּי שָׁם ה' אֶקְרָא הִבְיָ גְדֹל לְאֱלֹהֵינוּ (דברים לבג) - רבי יוסי אומר מנין לאומרים 'יהא שמו הגדול מבורך' שעונים אחריהם 'לעולם ולעולמי עולמים' שנאמר הבו גדל לאלהינו.

ספרי דברים פרשת האזינו פסקא שו

We saw this source in the previous shiur - the Torah source identified by Chazal for responding to kaddish is Devarim 32:3 - "When I [single] proclaim the name of HaShem, you [plural] give greatness to our God". This would seem to indicate that the kaddish should be said by one person and be responded to by many. Nevertheless, it is not clear from the actual working of the Sifra how many people are saying which phrases.

24. ואסור לומר ב' קדישים זה אחר זה אם לא בהפסקת מזמור. אבל ב' בני אדם מותרים לומר קדיש ביחד. וכשם שאסור להרבות בברכות, כך אסור להרבות בקדישים. ...

חיי אדם חלק א כלל ל סעיף ז

The Chayei Adam rules that two people can say the same kaddish together.

25. בדיני חלוקות קדישים מי קודם יש מנהגים ואין לזה עיקר בדין. ולענין להתפלל לפני העמוד מי שהוא יותר מרוצה יתפלל. ועתה כולם אומרים קדיש כי א"א לחלק ביניהם.

ערוך השולחן יורה דעה סימן שעו סעיף טז

The Aruch Hashulchan rules that there are many different minhagim as to how the different kaddishim should be shared between congregants and, to avoid disputes, he acknowledges that many people now say kaddish together. In terms of who should daven from the amud, he goes on (after this section) to record a number of different minhagim as to who takes priority over whom, but ultimately rules that the person who davens from the amud should be the one who is most accepted by the community!¹⁵

26. שאלה: קדיש יתום האם לומר כל אחד מהחיובים לבדו, או כולם יחד כמנהג ספרד
הגאון יעב"ץ (בסידור) משבח מנהג הספרדים שכל האבלים אומרים יחד קדיש ואין מחלוקת ודיני קדימה, ובצוואת הגר"נ אמסטרדם זצ"ל ששמע מרבו הצדיק רבי ישראל סלנטר זצ"ל שאסור לומר שנים ביחד כי תרי קלי לא משתמע, וכן רבינו החזו"א זצ"ל התנגד שנים יאמרו ואמר שזהו כמו שני ש"ץ.
אמנם הח"ס זצ"ל בתשובותיו (א"ח ק"ט) מפרש מעלת קדיש שמזכה הציבור לומר יהא שמה רבה, וכשיש שנים שאינו הגורם היחיד אין שכרו מרובה כ"כ, ולכן נהגו לחלק שהזכות לאחד לבד ע"ש. וזהו מעלת הש"ץ שמזכה הציבור באמנים ויהא שמה רבה, וכשיש אחד שמזכה ודאי שכרו יותר. וביר"ד סי' שמ"ה הביא החת"ס דברי היעב"ץ וכתב ע"ז: "וכן אנו נוהגין פה בבית מדרשנו בקדיש דרבנן שאומרים כל הבחורים האבלים בפ"א. ולפעמים גם בביהכ"ס כשיש שום פלפול בין האבלים אומרים שניהם ומה בכך" עכ"ד. גם בחיי אדם כלל ל' ס"ז כתב בפשיטות "אבל ב' בנ"א מותרים לומר קדיש ביחד ... עכ"ל.

14. Quoted in Leon Wieseltier, Kaddish (London: Picador, 1999), 24.

15. See Minchat Shlomo Tefilla p 230 para 25 which notes that R. Shlomo Zalman Auerbach would say kaddish for various family members (including grandparents' yahrzeits) who did not have anyone to say kaddish for them. Sometimes he would say it very quietly along with the other aveilim and the Amen of the congregation still connected to this (as is seen from the Yehi Ratzon that the congregation say after bircat Cohanim). He also addresses the issue of kaddish more than 50 years after the petira.

ועיין בתשובות בנין ציון ח"א סימן קכ"ב שדן בארוכה בענין זה. וסיים בזה"ל: "ומה שנהגו הספרדים אין בידינו לידע על מה נהגו כן, אבל עכ"פ יש חילוק רב בין הספרדים ובין אשכנזים כי הספרדים כל תפלתם היתה במקלות בקול בלי שום איחור ומהור. ואחרי שרגילים בזה גם כשיאמרו קדישים יחד נשמע קולם יחד.... משא"כ אנו אנשי אשכנז שאין מתפללין וקורין בקול אחד. וכשהרבה מתפללים יחד אי אפשר לשמוע ולכווין כאשר ידעתי נאמנה, במה שגם פה נוהגין לומר הקדיש דרבנן האבלים יחד והוא כחוכא וטלולא! דכל דאלים גבר לישא קולו קול ענות גבורה וחבירו צועק כנגדו זה פותח וזה חותם ואי אפשר ממש לענות איש"ר! ולולא יראתי לבטל המנהג כבר הייתי מונעם שלא לומר קדיש דרבנן יחד.... " עיין שם שהאריך. הרי שכשכולם אומרים ביחד קול אחד שפיר דמי וכ"כ גם בגשר החיים שמנהג ירושלים לומר כל האבלים יחד. אך יזהרו לומר כולם מילה במילה ובזה לא שייך תרי קלי לא משתמעיו כיון דחביבה עלייהו.

וכן נוהגין אצלנו שכשאומרים כמה ביחד נזהרין שיאמרו ממש אחד עם חבירו, וכיון שנהגו כן מחמת דרכי שלום לכו"ע שפיר דמי. אבל נוהג אני לזרזם לבוא יחד לפני ארון הקודש, שאז כולם מכוונים לומר יחד ממש וחולקין המצוה, ולא כל אחד במקומו. ולפעמים אין עשרה עונים אחריו ואין זה זכות כלל לנפטר רק להיפך הבן אומר קדיש שלא כדין.

תשובות והנהגות כרך א סימן קג

שאלה: לומר קדיש כל החיובים יחד

27.

מנהג אשכנז שמחלקין הקדישים בין החיובים, ואצל הספרדים וחסידים כולם אומרים יחד. ונראה דתלוי אם אומרים הקדיש יחד ממש, יש לקיים המנהג לומר יחד. אבל כשכל אחד אומר בפני עצמו ולא מסתכל על חבירו, תרי קלי לא משתמעיו, וראוי לחשוש שזהו איסור גמור והקדיש לבטלה. ואומרים יחד רק כשהם אומרים ביחד ממש.

ורבינו החזו"א זצ"ל הקפיד מאד ששנים לא יאמרו קדיש, דהוה לדידיה כשני ש"ץ שאסור מדינא. אבל לנוהגין לומר יחד עכ"פ יש ליהרר מאד שכולם יאמרו יחד שיסיימו "ואמרו אמן" יחד, דעדיף....

וה"חתם סופר" מביא טעם מעלת קדיש, שמזכה הציבור לענות 'אמן' יהא שמיה רבא'. ולפי דבריו לפי רוב הציבור כך זכות לנפטר, וראוי לכן לחפש מקום תפלה במקלות בעם רב שאז הזכות יותר. אבל נראה כששנים ביחד ממש מזכין הציבור הזכות לשניהם, ואולי גם לא נגרע זכות כל אחד בזה. ויש טעם לנוהגין ששניהם אומרים קדיש אבל רק כשהם אומרים ביחד ממש. (וראיתי בבני ברק יש חוששין לשיטת רבינו החזו"א זצ"ל הנ"ל ומיד לאחר קדיש מתחלקים למנינים בפני עצמם לומר לבד קדיש של עלינו ושל שיר של יום. אבל לסברת החתם סופר הלוא במיעוט עונים נגרע בזכות הקדיש ואינו מוכח שהרויחו כה"ג).

תשובות והנהגות כרך ב סימן מב

Rav Moshe Sternbuch sets out a number of guidelines in his teshuvot:

1. Rav Ya'akov Emden praised the Sefardic custom for many aveilim to say Kaddish together but notes Rav Ya'akov Etlinger's observation (shu't Binyan Tzion) that Sefardim may be better trained to do this since they often sing and daven together. Ashkenazim seem a little challenged in this area and sometimes end up competing with each other rather than cooperating!

2. Some poskim, including Rav Yisrael Salantar and the Chazon Ish, opposed the custom of multiple men reciting kaddish on the basis of the halachic principle - *trei kalei lo mishtamai* - two voices cannot be heard simultaneously. The Chazon Ish felt that it was like having two chazanim simultaneously in shul.

3. The Chatam Sofer was concerned that where more than one person says kaddish, the merit for bringing the kiddush Hashem of the response 'Yehei Shmei Rabba' is shared between them, so it would be preferable to assign each kaddish to an individual. However, this point is not clear, and the merit may accrue in full to each individual, even when they are reciting kaddish together. Certainly, where the aveilim are in dispute about this it is better for them all to say kaddish together.

4. The Chatam Sofer also ruled that the larger the number of people responding to kaddish the greater the kiddush Hashem. So it is better for one person to say kaddish in a large congregation than to split into smaller minyanim so that more people can lead the prayers. However, Rav Sternbuch notes that the custom in Bnei Brak was to break into smaller minyanim so that more people could say kaddish individually, even though this loses out on the greater number of responders.

5. The Chayei Adam rules clearly that multiple people can say kaddish together. The Geshet Hachaim notes that this was also minhag Yerushalayim.

6. Rav Sternbuch is happy for multiple people to say kaddish provided that they are able to say it together word by word and he asks those reciting kaddish to stand together in the shul.

SHU'T SHEILAT SHLOMO 1:21 - RAV SHLOMO AVINER¹⁶

28.

Question: I was commemorating a yahrzeit and was leading the services as schaliach tzibbur. When the time came to say the Mourner's Kaddish, I heard a guest start to say Kaddish in a loud voice. What conduct should I have followed: Attempt to say Kaddish louder than the guest in the hope that my voice would also be heard or should I have remained silent and allowed the guest to recite Kaddish by himself?

Answer: It is important to recite the Mourner's Kaddish. The practice is based on a report in the gemara that Rabbi Akiva had a dream in which he saw a man who appeared very disturbed. The man explained to Rabbi Akiva that while alive he had been a great transgressor and had therefore been judged to a sentence in gehennom. When Rabbi Akiva awoke, he sought out the son of the man that he had seen in the dream and instructed the son to say Kaddish. As a result, the man in the dream was rescued from gehennom. The deceased are rescued from a negative judgment when their children recite Kaddish because their children are saying a davar sh'bekedusha, a holy prayer, in honor of their mother or father, on the day of the yahrzeit and during the 12 months after their demise. By doing so, the soul of the departed rises through levels of judgment until they reach gan eden.

Nevertheless, despite the importance of reciting Kaddish, there are more important acts that a child can perform. As it is written in the Kitzur Schulchan

Aruch: although the recitation of Kaddish and other prayers are important for the departed, those acts are not what is most essential. What is most important is that the child walk in the correct path. When a child follows the correct path, he increases the honor of the departed. As it is written in the Zohar quoting from a pasuk in Malachi, 1, 6: a son should respect his father and as it is written in Exodus 20, 6: honor thy mother and father. After each parent departs, should a child believe that he is suddenly absolved from honoring that parent? That is not so. After a parent is deceased, there is an even greater obligation to honor the parent. If the son follows along the sinful path, certainly he dishonors his parent and he certainly embarrasses his family. But if the same son walks along the righteous path and does the correct things, he honors his parent both in front of those in this world and in front of those in the next world who stand in the presence of G-d. G-d will then have pity on the parent and honor the parent by giving the parent a place near G-d's seat of honor.

The Mishneh Breura wrote: If one can be the Schaliach Tzibbur, that is preferable to just reciting Kaddish. Despite this, the Kaddish plays a special role, as it was written in the book Yaish Nochlun: Our sages instituted a practice (saying Kaddish) that they thought every man was capable of performing. They hoped that at a minimum every child would recite Kaddish for his deceased parent because Kaddish was a prayer which was simple to learn (especially when everyone spoke Aramaic). Everyone is familiar with the prayer from the time they were young. The Yaish Nochlun continued: if a person is capable of being the Schaliach Tzibbur, he honors his parent in a greater manner. But the child can take steps on his own to honor his parents in other ways. In particular, studying Torah out of respect for the deceased is seven times more beneficial than being a Schaliach Tzibbur. It hastens the entry of the deceased into gan eden. And if the son has the ability to author new Torah ideas, it is an even greater benefit to the parent.

guest comes and interferes with the recitation of the Kaddish by the others, it is better that everyone defers to the guest and stops saying the Kaddish or says Kaddish quietly rather than to compete with the guest and to cause confusion. If despite this, you still feel strongly that you should say Kaddish, then say Kaddish quietly while the Schaliach Tzibbur says Kaddish, repeating word for word. When the congregation answers amen to the Schaliach Tzibbur they will also be answering amen to you. That is the way we practice in our Beis Medresh, Hasidim Bet El, that the Schaliach Tzibbur says the Mourner's Kaddish as representative of the mourners. If someone attempts to recite Kaddish with him, he would cause confusion. So the Rabbis there ruled that anyone who needs to say Kaddish should follow word for word silently along with the Schaliach Tzibbur.

Therefore in answer to the question, since you were the Schaliach Tzibbur, which was more important than simply reciting Kaddish, you should have allowed the guest to say the Kaddish by himself. There are however, some congregations, and in particular, congregations that follow the Sephardic tradition, in which all the mourners say Kaddish together, word by word. About this the Geshet Chaim wrote: That is not the practice followed in other congregations, particularly Ashkenazic congregations. Where you find two say Kaddish or when many say Kaddish, one often gets ahead

of the others, and the sound becomes confusing to the point that no one in the congregation can clearly hear the Kaddish. As a result the congregants do not know when to say "y'hai shmai raba..." In such a situation, not only was there no purpose in their reciting Kaddish but the mourners converted what was to be praise of G-d into something derogatory. And the Chasam Sopher made the same point that when the mourners do not read in unison they destroy the purpose of the Kaddish.

As a result, two mourners should never compete with each other. It is preferable that the mourners divide the reciting of the Kaddishes for each penyot. That was the original custom among Jews as described by the early poskim. So if a

16. Translation from https://www.beureihatefila.com/files/Origin_Of_Kaddish_Handout.pdf